

MOŠKI IN ŽENSKI SUBJEKT V KRATKI PROZI ANDREJA BLATNIKA

Predmet razmišljanja pričujočega prispevka je prikazati notranji ustroj Blatnikovega subjekta v zbirkah kratke proze, opozoriti na njegov problem, ki je problem medsebojnega odnosa med njim in njemu najbližjo osebo. Odnos med moškim in žensko je katastrofalen, edina oblika komunikacije je alternirani monolog. V tem pogledu se subjektova usoda brezdomstva in samote le še zaostri. S pozicije objekta želje sta predstavljeni razlika in enakost moškega in ženskega subjekta ter njuno končno stanje v zbirki *Zakon želje*.

postmoderni subjekt, komunikacija, moški subjekt, ženski subjekt, objekt želje

The object of contemplation in this work is the internal nature of the protagonist in Blatnik's short prose collections, bringing attention to the problem of interaction with the person closest to him. The relationship between man and woman is catastrophic, the only form of communication being alternating monologue. In this way, the destiny of homelessness and loneliness becomes ever more intense. From the position of the object of desire, the difference and equality of the male and the female subject and their final state are presented in the collection *Zakon želje*.

the post-modern protagonist, communication, the male protagonist, the female protagonist, the object of desire

»Prikaz nekega uspešnega literarnega razvoja je nujno vedno prikaz neke hkrati kontinuitete in diskontinuitete.«

Andrej Blatnik, *Zakon želje*

IS to trditvijo začenja Tomo Virk spremno besedo k Blatnikovi zbirki *Biografije brezimnih*, Petra Vidali jo uporabi kot izhodiščni citat v spremni študiji *Upočasnjene menjave* k zbirki *Zakon želje*, sama pa si jo bom dovolila uporabiti za uvod v natančnejši prikaz odnosa med moškim in ženskim subjektom, s katerim želim ponazoriti temeljne določnice Blatnikovega subjekta, kot ga bralec lahko zaznava v zbirkah kratke proze *Šopki za Adama venijo* (1983), *Biografije brezimnih: majhne zgodbe 1982–1988* (1989), *Menjave kož* (1990) in *Zakon želje* (2000).

Čeprav se zavedam dejstva, da o teh besedilih predvsem zaradi časovne obremenjenosti ne moremo govoriti povsem nepristransko, naj opozorim na koncept skupne človeške narave, ki ga je v okviru teorije subjekta razvil Richard

Rorty, po mnenju Dušana Rutarja eden izmed trenutno najbolj izzivalnih mislecev, ki razlagajo predvsem postmoderni subjekt.¹ To je koncept, na katerem temelji človeška solidarnost kot drža, ki služi različnim oblikam institucionalnega nasilja nad posamezniki, še posebej tistimi, ki veljajo za drugačne. Pričujoče besedilo obravnava temo z drugačnega vidika, ki pa je posledica razlagalčeve kontingence.

Kontinuiteta in diskontinuiteta, ki sta lastni uspešnemu literarnemu razvoju, sta imanentni tudi razvoju Blatnikovega subjekta, ki se je iz razmišljajočega subjekta transformiral v pogovarjajoči subjekt. Na samem začetku je subjekt nezmožen izražanja. V svetu, v katerem je ujet, se počuti utesnjenega, nezmožnost izraziti želeno, morda resnico o svetu, bolečino ali razočaranje, pa ga navdaja z melanholijo in pesimizmom. Omenjeno zadržuje zase in se predaja razmišljanju, ki mu omogoča pregled lastnih misli ter navidezen pogovor z nekom, ki ga je voljan poslušati. To je subjekt sam. Tak razmišljajoči subjekt, večinoma moškega spola, ki ga srečamo v prvih treh Blatnikovih zbirkah kratke proze, razmišlja o času, svetu in o svojem življenju, ki ga dojema kot labirint, v katerem se ne znajde najbolje. Posledica hitrega tempa, nedorečenosti in nejasnosti v življenju ter porušenega zaščitnega ovoja tradicije je refleksiven subjekt. Pripovedovalec se v zgodbi osredotoča na subjektov notranji, duševni svet, kjer je polno tesnobe in groze ob iskanju besede, s katero bi izrazil resnico, znova vzpostavil red in trdne temelje lastne eksistence. V zbirkah *Šopki za Adama venijo*, *Biografije brezimnih* in *Menjave kož* je Blatnikov subjekt obremenjen s svojo minljivostjo in z neurejenostjo sveta, v katerem skuša izpovedati svojo življenjsko zgodbo. Za dosego tega bi se moral razviti v trdno, individualno in fleksibilno celoto, kar pa mu, vsaj v prvih treh zbirkah, ne uspe. Življenje-labirint je poln skritih poti; v njem prihodnosti ni mogoče nadzorovati. Vsak dan, ki ga čaka, mu prinaša novo neizogibno tveganje. »Beg ni mogoč. Ni kam bežati. S prijatelji v ulici izgubljaš stik. Malo se vidite, le tu in tam spregovoriš s katerim, vendar je vse težje najti besede.« (Blatnik 1983: 31.)

V zbirki *Menjave kož* se subjektovo stanje stopnjuje v smer negativnosti, saj se molčečnosti in razmišljanju v teh zgodba pridruži še otopelost. Prej refleksivni subjekt je sedaj čisto odmaknjen od dogajanja okoli sebe, kljub temu stanju pa je tudi indic, da se bo z njim zgodilo nekaj novega, drugačnega, v smeri diskontinuitete. Že v zbirki *Menjave kož* se namreč pojavi poskus prekinitve monološke usmerjenosti in vzpostavljanja komunikacije z drugo osebo. Prvi poskusi tudi ostanejo le na tej stopnji, so pa začetki spoznanja, da je v življenju potreben pogovor, ki včasih razjasni marsikatero stvar in odgovori na marsikatero vprašanje. Od tod se razvoj subjekta kontinuirano nadaljuje v smeri komunikacije, s katero izčrpana eksistenca išče nove poti v življenju. Pri tem se pojavi nova bariera, ki jo mora subjekt premostiti in ki je hkrati temeljni problem njegovega brezdomstva in samote. Težava je v tem, da se subjekt ne more odkrito pogovoriti z osebo, ki mu je najbližja.

¹ Za strnjen prikaz interpretacij postmodernega subjekta alternativne psihologije 20. stoletja glej Vodišek, A., Štuhec, M., Subjekt v kratki prozi Andreja Blatnika, *Jezik in slovstvo* 48/2, 37–51.

2 Odnos med moškim in žensko je v ospredju večine Blatnikovih zgodb od prve do zadnje zbirke. Oba sta del vsakdanjika, ki je prepleten s številnimi socialnimi situacijami, v katerih se razodevajo vse značajske poteze subjektov, ki vstopajo v medosebno interakcijo. Pred nadaljnjim vsebinskim prikazom diskrepance med moškim in ženskim pri Blatniku pa je potreben še vpogled v psihologijo medosebnih odnosov, ki jo povzemam po Mirjani Nastran Ule.²

Medosebni odnosi predstavljajo določeno stopnjo obremenjenosti v posameznikovem življenju. Osnovna oblika so neformalni medosebni odnosi, ki nastajajo zaradi posameznikovih konkretnih potreb in ciljev. Teh je v vsakdanjem življenju več, čeprav se pojavljajo tudi formalni, institucionalno urejeni odnosi. Neformalni socialni odnosi so tudi pomembnejši v posameznikovem življenju, saj vanje vložijo več energije, pozornosti, napora in mu pomenijo izvor vseh pomembnejših dogodkov v življenju.

Mnogi psihologi, ki se ukvarjajo s problematiko intimnih partnerskih odnosov,³ zagovarjajo prepričanje, da je temeljna značilnost intimnih medosebnih odnosov medsebojna odvisnost in soodvisnost partnerjev. To je razmerje posebne vrste, pri katerem dejanja ene osebe vplivajo tudi na dejanja druge osebe. Partnerja, ki živita skupaj, sta odvisna drug od drugega, soodvisnost pa lahko preraste v njuno vzajemnost. Kadar sta partnerja samo soodvisna, njun odnos temelji na delni povezanosti njunih potreb in interesov, to je le pogojna zveza.⁴ Vzajemnost partnerjev pa predstavlja brezpogojni odnos, pri čemer je potrebno iskreno zaupanje med partnerjema in osebno prizadevanje za ohranitev in nadaljnji razvoj odnosa z obeh strani. M. Nastran Ule pravi, da soodvisnost ne preraste v vzajemnost v primerih, ko je en partner dominantnejši in vplivnejši od drugega.⁵ To lahko postane velika ovira za poglobljanje in ohranjanje dobrega medosebnega odnosa. Vzajemnost partnerjev vključuje tudi medsebojno spoštovanje in vsakemu partnerju pušča njegov osebni prostor svobode.

Pomemben element v dobrih odnosih so izmenjave. Partnerji v odnosu izmenjujejo razne stvari, od informacij, predmetov, misli, čustev itd. Pri tem je pomembna enakomerna razdelitev prejetega in oddanega. Partnerja morata biti tudi v tem pravična, enakomerna in ne smeta gledati samo na svojo korist.

Pogoj za dober odnos je uspešna komunikacija. V knjigi *Psihologija vsakdanjega življenja* M. Nastran Ule navaja štiri stopnje v komunikaciji v medosebnih odnosih. Prva stopnja je *alternirani monolog*, kjer partnerja govorita drug mimo drugega in se ne ozirata na sogovornika. Vsak od njiju je zavzet le s tem, kar sam govori, in se ne ozira na partnerjeve replike v komunikaciji. Druga stopnja je *interakcija med dražljaji in reakcijami*, za katero je značilno govorjenje iz čistega

² Glej Mirjana Nastran Ule, *Psihologija vsakdanjega življenja*, Ljubljana 1993.

³ Partnerski odnosi so tudi v središču prikazovanja Blatnikovih zgodb.

⁴ Pogojna zveza je značilna za medosebne odnose med moškim in ženskim subjektom v Blatnikovih zgodbah. Njun odnos temelji le na delni povezanosti potreb in interesov.

⁵ Blatnikov moški in ženski subjekt nista zmožna iskrenih medosebnih odnosov in ker v njunem razmerju dominira samo ena stran, se njun odnos s stopnje soodvisnosti ne more razviti v razmerje vzajemnosti.

avtomatizma, ne glede na to, kaj bo odgovoril drugi na zastavljeno vprašanje. Tretja stopnja komunikacije med partnerji predstavlja *interakcija s povratno zanko*, kjer se komunikacija gradi sproti na podlagi izrečenega in slišane. Najbolj produktivna oblika komunikacije med partnerjema pa je *interakcija z vživljanjem*, za katero je značilno nadvse dobro poznavanje partnerja, kar pomeni, da lahko že vnaprej predvidimo repliko na izraženo sporočilo. Sestavni del medosebnih odnosov so tudi konflikti, do katerih pride, tudi če partnerja uporabljata najbolj uspešno stopnjo komunikacije. V teh primerih je potrebno nesoglasja zaradi lastnega zadovoljstva in miru čimprej zgladiti. Za to je več možnosti. Partnerja lahko uporabita meta-komunikacijo oz. komunikacijo o odnosu, ki predstavlja odkrit pogovor, v katerem skušata odpraviti razlike. Če to ni mogoče, lahko ena stran spremeni svoje stališče in se »podredi« partnerju. V skrajnem primeru pa se oba partnerja zapreta drug pred drugim in trmasto vztrajata pri svojih načelih.⁶

3 Čeprav skuša Eugen Rainer⁷ moškega in žensko v vseh pogledih razložiti kot enaka subjekta in trdi, da si je spola in s tem vse razlike med moškim in žensko nekdo izmislil, M. Nastran Ule ob tem zavzema nasprotno stališče. Številne študije potrjujejo dejstvo, da obstajajo specifične razlike v oblikovanju moškega in ženskega subjekta, ki se kažejo še posebej na področju čustev in razuma. V življenju prevladuje prepričanje, da so ženske čustvene, mehke, neodporne na pritiske realnosti, moški pa trdni, razumski, neomajni v svojih načelih in odporni na vse. Med ljudmi vlada tudi prepričanje, da je čustvovanje manj vredno od razumskega odločanja, zato naj bi razumen subjekt kontroliral vsa čustva v sebi. To je zmotno prepričanje, saj moramo razumeti vpletenost čustev in razuma v celoto, ki subjektu omogoča ustrezno delovanje v družbi. Za to pa je znova potreben proces samo-refleksije, samospoznavanja in samoprepoznava. Združiti čustva in razumsko presojo v uspešno celoto, ki bi bila odraz suverenega, samozavestnega moškega ali ženskega subjekta, pa se zdi v postmoderni dobi nemogoče. V tej dobi ni mogoče govoriti o dobro integriranem subjektu. V tem času pride namreč do razkrajanja različnih aspektov v življenju, zato se prične razkrajati tudi notranja trdnost postmoderne subjekta. Poleg pojmov fraktalni subjekt, shizofreni subjekt, individuum, ki označujejo postmoderne subjekt, se pojavljajo še naslednji izrazi, ki so predvsem v domeni psihologije: decentrirani subjekt, brezdomni subjekt, multipla identiteta, patchwork identiteta. Različni izrazi označujejo subjekt, za katerega ni značilna samo ena lastnost, ampak se v njem prepleta mešanica najrazličnejših lastnosti. Tista najpomembnejša, ki izstopa in v celoti določa subjekt postmoderne dobe, je zmožnost refleksije lastnega doživljanja, izkustev in stališč. Subjekt z multiplo identiteto celo pridobi na eksistencialni varnosti, če se zna vsestransko odzivati na dogodke v življenju, ki subjekta preizkušajo v reagiranju na različne, nasprotujoče si vloge. V različnih socialnih mrežah se pokaže subjektova zmožnost obvladovanja življenja.

⁶ Ta oblika reševanja konfliktov je najpogostejša pri Blatnikovem moškem in ženski.

⁷ V knjigi *Spola si je nekdo izmislil*, Ljubljana: Blodnjak 2002.

M. Nastran Ule govori o konceptu patchwork identitete, kar prevaja kot koncept »skrpane identitete«. Postmoderni subjekt ima skrpano identiteto, ki je nastala kot posledica protislovnega in razdeljenega vsakdanjega sveta, ki ga ni mogoče zaobjeti v eno pregledno razumsko podobo.⁸ Postmoderni subjekt ima raje »zbrkljano identiteto« in hkrati tudi življenjski stil, s katerim povezuje resnične življenjske situacije v pregleden mozaik, kot pa da vztraja pri trdni, trajni in nespremenljivi identiteti. Vendar to novo spremenjeno stanje subjektu ne prinaša vedno harmonije, soglasja z naravo in družbo.

Tako tudi postmodernistični subjekt v Blatnikovih zgodbah ni deležen harmoničnega odnosa niti z naravo niti z drugimi osebami v medosebnih odnosih. Blatnikove zgodbe od prve do zadnje zbirke izpostavljajo problem postmodernega subjekta, ki dejansko pomeni problem medsebojnosti, način, kako živeti z drugimi, da bo zadovoljen on sam.

V zbirki *Šopki za Adama venijo* moški subjekt upa, da mu bo ženski subjekt pomagal pri razjasnitvi njegovega bistva, smisla življenja, da bi mu pomagal sestaviti koščke življenjskega mozaika. Toda ta mu pri tem ni v pomoč, saj ženskega subjekta tovrstne reči ne zanimajo.

Z zbirko *Šopki za Adama venijo* je pisatelj zaoral ledino te tematike in jo do konca izpeljal v naslednjih zbirkah. Očitno Blatnika kot pisatelja zanima zgodba o moškem in ženski, ki se sicer imata rada, vendar že toliko časa na enak način, da enostavno ne vesta, kako naprej. V zgodbi *Možnost*, ki obsega pet kratkih povedi, je prikazan pogovor med moškim in žensko, ki nima nobenega smiselnega poteka, je na posameznih mestih skoraj grotesken prikaz pogovora, v katerem na koncu oba vendarle spoznata, da so stvari velikokrat drugačne od tistega, kar človek pričakuje, in da vedno obstaja možnost zmote v spoznavanju sveta. Ko to spoznata, molčita.

Tej sledi zgodba, v kateri je znova v ospredju pogovor med moškim in žensko, ki traja bistveno dlje kot pogovor iz prejšnje zgodbe. Moški v zgodbi je pisatelj, ki pogovor s svojo ženo zapisuje na računalnik v obliki zgodbe. Iz pogovora se prikaže njun zakon, v katerem nobeden ne najde sreče zase. Oba sta nesrečna, živita drug ob drugem, pa vendar se ne poznata. Ženska se pritožuje nad moževim obnašanjem, saj je nikoli ne pelje v družbo, med prijatelje, tako da vedno ostajata zaprta za štirimi zidovi stanovanja. Mož na njene očitke odgovarja povsem neprizadeto, saj je celo pričakoval, da se bo odselila. Njun pogovor se ne izteče do konca, ostaja še mnogih neizrečenih besed, v njunem nadaljnjem življenju se nič ne spremeni, življenje ostane v tirnicah že utečenega, še vedno bosta živela naprej drug ob drugem, le da bosta po končanem pogovoru za spremembo odšla med prijatelje. Zgodba izpostavlja pomen dobre komunikacije, ki je odločilna za dobre in uspešne odnose.

⁸Znova bi rada zapisala citat, ki potrjuje vse te besede in ki se hkrati navezuje tudi na lastnosti Blatnikovega postmodernističnega subjekta: »Če sloni izkušnja sveta v pluralistični zavesti, potem bi bilo stremljenje po enoličnosti zgrešeno utemeljevanje, okovi, ki bi ovirali virtuosno posest sveta! Kdor se giblje v spremenljivih sistemih smislov, kdor se mora potrjevati skozi divergentne vidike življenja, se ne sme obremenjevati s preveč identitete; tj. ne sme se utemeljiti, temveč mora ostati gibljiv, odprt in sposoben za prilagajanje. Zato ne zaupa teži idej in idealov, misli in čustev, kreposti in teorij.« (Nastran Ule 1993: 243.)

Raven komunikacije med osebama v zgodbi je zelo slaba, po klasifikaciji M. Nastran Ule gre za prvo stopnjo komunikacije, za izmenični monolog.

Najbolj groteskna podoba odnosa med moškim in ženskim subjektom je prikazana v zgodbi *Vlažne stene*. Prvoosebni pripovedovalec je ujet med vlažne stene sveta, kar moramo seveda razumeti na metaforični ravni. Z vlažnih sten nenehno polzi, nič ni konstantnega, stalnega, prav tako kot tudi ni stalno razmerje med moškim in žensko. Zgodba prinaša pogovor med zakoncema, če bi to sploh lahko tako imenovali. Bralec je priča izmenjevanju kratkih povedi, ki zvenijo skoraj kot uganke. Tema pogovora je ženina nezvestoba, ki ima v tistem trenutku, ko se zakonca pogovarjata, v postelji ljubimca in to mož zelo dobro ve. Žena se obnaša tako kot vsaka uspešna ženska njenih let, ki ima stalno razmerje vsaj z dvema moškima hkrati. To je menda svojemu možu tudi povedala prejšnji večer pri večerji, vendar je on to očitno preslišal. Mož je prizadet ob njenem ravnanju in ji v kopalnici, medtem ko ona gola stoji pred njim in ga prosi za brisačo, skuša povedati, da to ni prav in se skuša z njo pogovoriti. Toda ob ženini goloti se bolj osredotoča na vse drugo kot na tisto, kar ji v resnici želi povedati. Če vlada v sodobni družbi predsodek o moški nadvladi nad žensko, je v tej zgodbi ta predsodek porušen. Moški je tisti, ki se ne zna obrniti, postaviti zase, ni samozavesten in se prepusti ukazovanju svoje partnerke. Zdi se, kot da je vzrok njegovi podrejenosti treba iskati v njegovi nemoči spraviti življenje v red in dojeti njegov smisel. Ne zaveda se, da ga brezuspešno iskanje in želja, narediti tisto, česar ni mogoče, ovira pri zdravem ravnanju v medosebnih odnosih. Ženski subjekt je nasproti mlahavemu in neodločnemu moškemu samozavesten, prepričan vase in dominanten v odnosu. Zgodba je prikaz sodobnega para, ki se ne zna niti pogovarjati niti poslušati in nastale konflikte rešuje na neproduktiven način. Komunikacija med njima ni mogoča, ampak se oba zapreta drug pred drugim in trmasto vztrajata pri svojem prepričanju – ona naprej počne tisto, kar je počela do sedaj, on se zagrne v molk.⁹

V zbirki *Menjave kož* moški in ženska še vedno nista dosegla medsebojne harmonije. V tej zbirki je še posebej izpostavljen problem enoličnega ponavljanja enakih življenjskih vzorcev in dneva v dan, ki povzroča nepremagljivo dolgočasje v odnosu. Partnerski odnos na videz rešuje glasba, sicer pa se moški in ženski subjekt ne zavedata, da je tisto, kar lahko vzdigne njun odnos iz dolgočasnega, enakomernega trpljenja iz dneva v dan, le pogovor, komunikacija. Prikaz fizične pojavnosti brez pomirjene duhovne eksistence je zgodba *Začasno bivališče*. Ta je deskripcija še enega zdolgočasnega para, ki se je znašel v enoličnem ponavljanju življenjskih vzorcev. Znova je ženska tista, ki v razmerju »muči« moškega z vprašanji, na katere naj bi ta imel vse odgovore. Toda teh odgovorov ni.

V zbirki *Zakon želje* pride do spremembe. V odnosu med moškim in žensko je ženska še vedno prikazana kot močnejši, dominantnejši pol. V zgodbi *Uradna verzija*, ki jo uvaja pomenljiv citat Davida Byrna, je odnos na najbolj zaostreni

⁹Morda je na začetku še ženska tista, ki se želi pogovarjati, a ker njena vprašanja prihajajo na gluha ušesa, odneha tudi ona.

točki,¹⁰ saj dobiva že prav vojne razsežnosti. Pri tem se je pripovedovalec zopet usmeril v junakovo notranje doživljanje, v duševne tegobe. Moški, ki ni prenesel svojega življenja, v katerem se je očitno počutil kot žrtev svoje žene in se vdajal v pijačo, je sklenil končati svoje revno življenje. Vsevedni pripovedovalec bralcu predstavi moškega kot nekoga, ki se počuti ogroženega pred ženskami, čeprav je on tisti, ki odloča o svoji usodi. On v svojih sanjah v rokah drži pištolo, ki je obrnjena v žensko. To lahko razumemo na dva načina: ali je moški tisti, ki dominira in je pištola znamenje njegove moči, ali pa je pištola le še en dokaz njegove nemoči pred žensko, pred katero se mora braniti s pištolo. Tesnobni občutki moškega spremljajo tudi v sanjah, bralca pa pogosto spremlja občutek zmedenosti, saj ni čisto jasno začrtana meja med sanjami in resničnim življenjem. V sanjah ga preganja ženska, v resničnem življenju pa ga terorizira žena, zaradi česar na koncu naredi samomor (ali pa v ženi samo išče izgovor za slabo počutje, za katerega je odgovoren on sam). Uradna verzija vzroka smrti je zastrupitev z monoksidom, policist, ki dela zapisnik, pa je zaradi nje popolnoma pretresen, saj v mrtvem moškem ugleda samega sebe in svojo usodo. Čeprav je v sanjskem prizoru prikazan moški subjekt, ki s pištolo meri v žensko in jo hoče ubiti, je moški le navidez močnejši. Še vedno ima vse vajeti v rokah ženska, ki moškega ustrahuje na vsakem koraku.

Ko je moški spoznal, da je za kvaliteten medosebni odnos potrebna komunikacija, je problem ta, da se ne more več odkrito pogovarjati s svojo partnerko. To potrjujejo vse zgodbe, od zgodbe *O čem govoriva* naprej. Na predavanju z naslovom *Velika in majhna zgodba*, ki ga je imel Andrej Blatnik na Pedagoški fakulteti v Mariboru leta 2001, je dejal, da so v te kratke majhne zgodbe vpete individualne zgodbe, ki v ozadju še vedno prikazujejo neke družbene razmere. Tudi zgodba *O čem govoriva* je tematsko individualno naravnana, usmerjena v posameznikovo navadno življenje. Prikazuje dan, ko prvoosebni pripovedovalec, morebiti avtor, vrne Carverjevo knjigo *What we talk about when we talk about love*. Iz celotne zgodbe lahko izluščimo resnico o sodobnem življenju in medsebojnih odnosih sodobnih ljudi, ki se niso sposobni pogovarjati in govorijo le še drug mimo drugega. Ženskemu subjektu, s katerim se pogovarja pripovedovalec, niso všeč Carverjeve zgodbe, ker v njih vsi govorijo eden mimo drugega. Na žalost je to resnica današnjega sveta. Ilustracija tega spoznanja je mlad par v kavarni, ki se moški in ženska pogovarjata o tem, zakaj se sploh nikoli ne pogovarjata. Pojavila se je težnja po pogovoru, ki bi bil odkrit, čeprav besede ne povedo vedno vsega. Tako moški reče ženski, da jo ima še vseeno rad, čeprav vedno molči. Prvoosebni pripovedovalec v knjižnici spozna žensko, ki ga privlači na poseben način, saj v njej vidi intelektualno, cinično žensko, ki mu predstavlja samo izziv v pogovoru, saj je to vse, kar sploh počenjata. Tudi ko jo odpelje domov in ga ona povabi na kavo, se med njima ne splete telesno razmerje, čeprav ga bralec pričakuje, ampak se začneta

¹⁰ »So remember be careful should one cross your path / one innocent movement and it could be your last / no one knows how it started and God knows how it'll end / the fighting continues – Women versus Men.« (»Nihče ne ve, kako se je začel in kdaj se bo končal, če se sploh bo, ta boj med moškim in žensko. Boj, na katerega sta obsojena, se nadaljuje.«) (Blatnik 2000: 117.)

le pogovarjati o tem, kako se v sodobni družbi govori o poljubljanju. V zgodbi je opazen paradoks med tem, kako bi ljudje radi povedali svojo zgodbo, pa je nimajo komu zaupati, saj v življenju hodijo drug mimo drugega in niso pozorni niti na življenje svojih najbližjih. Na ta račun dandanes mnogi veliko zaslužijo. Ljudje morajo govoriti, se zaupati in izpovedati, saj je to ena izmed njihovih osnovnih potreb, ker pa se nimajo komu zaupati, iščejo pomoč preko oglasov v časopisih, na telefonih za duševne stisk itd. Tudi ženska, ki nastopa v zgodbi *O čem govoriva*, ima svojo telefonsko linijo, na kateri je na voljo vsem, ki se želijo izpovedati in ji zaupati svojo zgodbo. Izkaže se, da ji ljudje pripovedujejo povsem vsakdanje, preproste zgodbe iz svojega življenja, ki jih ne morejo povedati nikomur drugemu. To na lastni koži občuti tudi pripovedovalec. Ko želi ženi povedati, kdo je ženska, ki je bila v njunem stanovanju in kje jo je spoznal, ga ta prekine rekoč, da je te stvari ne zanimajo, tako kot njega ne zanima, kje in s kom je bila na izletu. S tem je njun pogovor zaključen. Moški subjekt se lažje pogovarja s tujko kot z najbližjo osebo. Zato pa tudi je njun odnos tak, da drug drugemu želita smrt.

Pripovedna struktura zgodbe *Ne* vsebuje dve bistveni točki: moški se fizično izživlja nad žensko in jo ob tem sprašuje, ali ga ljubi, ženska pa to stoično prenaša z mislijo, da je v spanju že večkrat umorila svojega partnerja. Koliko časa bo še lahko krotila to željo, pripovedovalec ne izda, vendar konec zgodbe kaže, da se stvari še dolgo ne bodo spremenile.

Blatnik v zbirki *Zakon želje* z ironijo in grotesko ponazori medosebne odnose postmodernega subjekta, ki so posledica nekomuniciranja med bližnjima, če pa do komunikacije vendarle pride, govorita drug mimo drugega.¹¹

Tudi v zadnji zgodbi iz zbirke *Zakon želje (Površje)* se zdi, da se konflikt med moškim in žensko ne bo rešil in da bo stanje ostalo nespremenjeno. Tričlanska družina se odpravi na nedeljski izlet, ki bi se lahko končal tragično. Otrok pade v reko, vendar ga oče reši iz vode. Čeprav se to zdi dogodek, vreden pozornosti, pripovedovalca bolj zanimata moški subjekt in njegovo notranje dožemanje nedeljskega dne in dogodka. Čeprav prikrito, je vendarle znova v ospredju odnos med moškim in žensko. Moški se počuti manjvrednega; ko želi ponovno parkirati avto, tega ne stori prav zaradi žene, ki bi ga zbadala, češ da ne zna nobene stvari opraviti v prvem poskusu, vedno mora popravljati in ponavljati. Zdaj se izkaže s pogumnim skokom v reko, čeprav ne zna plavati, da reši svojega otroka. Tako se prvič povzdigne v ženinih očeh. Konec zgodbe in s tem tudi zbirke prinese pomiritev in spoznanje, da sta moški in ženska v življenju enaka, oba obsojena na minljivost in samoto. Moški pravi: »Ne boš me več. Zdaj vem: Enaka sva. Enaka.

¹¹ V postmoderni dobi je prišlo do množičnega obiskovanja ne samo zakonskih svetovalcev, psihiatrov, ampak tudi do množičnega prebiranja literature, ki bogati »duhovno« plat človeka in ki pomaga k boljšim medosebnim odnosom. Tudi knjiga Michaela L. Moellerja *Resnica se začinja v dvoje* je primer duhovne literature. Za vse take in podobne knjige je značilno poudarjanje odkrite komunikacije med partnerjema. Na začetku omenjene knjige je zapisan Nietzschejev citat iz *Vesele znanosti*: »Eden nima nikdar prav: / toda z drugim se začinja resnica. / Eden se ne more dokazati: / dvema pa njunega že ni mogoče ovreči.« (Moeller 1995: 8.)

Oba ne veva, kako.« (Blatnik 2000: 173.) Oba sta enaka v svoji ranljivosti, zato ni potrebno, da drug drugemu povzročata še dodatno bolečino. Subjekt na koncu pomirjen spozna, da je »to šele začetek« (Blatnik 2000: 174). Čas oguljenih fraz, ki blokirajo zdravo interakcijo, je mimo. Da bi videli, kako se bo zgodba v odnosu med moškim in žensko nadaljevala, bomo morali počakati na naslednjo Blatnikovo zbirko, a več kot očitno je, da še ni zaključena. Blatnik je v intervjuju za *Delo* namreč dejal, da je zgodba med moškim in žensko večna zgodba.

4 Sintagma »objekt želje« aludira na Blatnikovo zadnjo zbirko kratke proze, *Zakon želje*. Odločitev za to ni prepuščena naključju. Delovanje Blatnikovega postmodernističnega subjekta namreč usmerja in pogojuje želja, ki je hkrati tudi njegov zakon. Od nje je odvisno, kakšne bodo njegove odločitve in dejanja. Kaj je tisto, do česar ga želja skuša pripeljati, bom skušala pojasniti v nadaljevanju.

Skoraj vsak človek ima pred sabo cilj, ki ga želi doseči. Tudi Blatnikov subjekt je zavezan iskanju poti do uresničitve cilja, doseči želi svoj objekt želje. Brezuspешen je pri iskanju besede, s katero bi izrazil resnico o življenju, čeprav se ne zaveda, da ni samo ene univerzalne resnice, ampak je resnic toliko, kolikor obstaja subjektov. Če bi našel to, kar išče, bi presegel svojo eksistencialno utrujenost in si zagotovil srečno in zadovoljno življenje.

Objekt želje Blatnikovega subjekta nikakor ni nekaj materialnega, saj so navsezadnje njegove literarne osebe večinoma intelektualci, umetniki, povsem nekaj drugega kot npr. Božičeve osebe, vzete z roba družbe. Eksistencialno problematiko Božičevih oseb in problem odtujenosti ter osamljenosti bi lahko prej razumeli, saj je v pretežni meri pogojena prav s pomanjkanjem materialnega zadovoljstva. Blatnikov subjekt pa je materialno preskrbljen, manjkata mu le zadovoljstvo in izpolnitev zevajoče praznine v duhovni sferi življenja. To pa je njegov objekt želje – spoznati svet, svoje mesto v njem, tako da bi lahko zaživel mirno, srečno in zadovoljno, brez občutka utesnjenosti in osamljenosti. Zaradi negotovosti, ki ga obdaja, vso svojo energijo usmerja v cilj, ki je zagotoviti smisel bivanja.

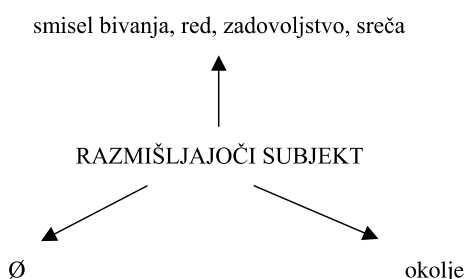
Čeprav v Blatnikovih zgodbah večinoma nastopajo moške osebe, so enakemu iskanju zavezane tudi ženske literarne osebe. Predvidevala sem, da se pri Blatniku moški in ženski subjekt kot socialna akterja ter center zaznavanja, razmišljanja, govorjenja in delovanja ne razlikujeta samo v biološkem smislu, temveč tudi v notranjem, duševnem pogledu. To prepričanje verjetno izhaja iz stare mitične zablode o moškem in ženski. Marjan Rožanc takole razlaga razliko med moškim in žensko:

Mitična zavest o moškem in ženski najrajši iztrga moškega in žensko iz njune najgloblje človeške enakosti iz mesa in krvi in jima začne pripisovati čisto posebne, samo moške in samo ženske značilnosti ali pa ju stlači v skupne obveznosti in dolžnosti, ki jima jih nalagajo znanstveniki, ki bi radi moškega in žensko temeljito razmejili in njuno skupno človečnost zvedli na biološko razliko med spoloma, po drugi strani pa tiste, ki jih z ognjem odrešeniške prevzetnosti spletajo o moškem in ženski družboslovci in moralisti, ki so še posebej prevzetni. (Rožanc 1981: 92.)

Tako, meni Rožanc, moški še naprej ostaja »neustrašen junak, požrtvovalen tvorec zgodovine ali vsaj kulturni delavec« (Rožanc 1981: 92), v vsakem primeru reprezentant človeškega duha in prepričanega delovanja, ženska pa, ki moškemu kar naenkrat ni več enaka, naj bi se čimprej in čimbolj približala moškemu in njegovemu zgodovinskemu in družbenemu pomenu. V Blatnikovih zgodbah takšnega stereotipa ne najdemo. Niti moški niti ženska nista junaka v pravem pomenu besede, oba sta izgubljena v svetu, ne znata suvereno izražati svojih misli, občutij. Le navidezno se kaže premoč in trdnejša notranja stabilnost ženskega subjekta v zgodbah, v katerih nastopata hkrati oba subjekta (*Možnost, Vlažne stene, Pravzaprav, Praske na hrbtu, Uradna verzija*). V teh primerih je večjo moč ženske čutiti zgolj za odtenek. Sicer pa ona ni nič na boljšem kot on in še išče smisel življenja. Ranljivost ženske je prikazana v redkih zgodbah, v katerih je vsa pozornost namenjena prav ženskemu subjektu. V zgodbi *Ali vsi bobnarji sreče* ženska doživlja občutke utesnenosti, osamljenosti, zmedenosti zaradi lastne nevednosti in razočaranje nad svetom, v katerem ni več ljubezni. Morda je objekt njene zadovoljitve prav ljubezen. Ljubezen je pogoj, da postane srečna in zadovoljna. Zato je posredno njen objekt želje tudi moški. Doživeti mora tako duhovno kot telesno ljubezen, za kar potrebuje moškega, vendar tudi ženski subjekt svojega objekta ne doseže. Ostaja le kot cilj, ki ga ne uresniči. To ji moški subjekt onemogoča največkrat s tem, da jo na najrazličnejše možne načine ignorira. Obnaša se, kot da je ni poleg njega. To vidimo v zgodbi *Pravzaprav* iz zbirke *Biografije brezimnih*, v kateri se mož ne odziva na ženina vprašanja, na njene klice. Moški živi tako, kot da ženske sploh ni ob njem. Toda situacija se lahko kaj hitro spremeni. Tako v zgodbi *Vlažne stene* iz iste zbirke moški postane predmet ignoriranja, ženska pa počne tisto, kar se ji zdi prav, ne oziraje se na moškega. Očitno poteka tudi v Blatnikovih zbirkah med moškim in žensko nenehen boj, vendar je v tem boju ženska le za korak bliže svojemu cilju kot pa moški. Ve, da za srečno in zadovoljno življenje potrebuje ljubezen, medtem ko moški ne ve popolnoma, kaj je tisto, kar mu bo pomagalo najti smisel življenja ter srečo in zadovoljstvo. Sprva verjame, da mu bo to pomagala odkriti prav ženska, vendar ona nima moči, da bi mu poiskala tisto, česar sam ne najde. Kljub temu moški in ženska nista v vseh zbirkah prikazana kot nasprotujoči si, med sabo tekmujoči sili. V zbirki *Šopki za Adama venijo* je bolj kot odnos med moškim in žensko prikazano njuno enakovredno razmerje, njuna enaka želja oziroma enak objekt zadovoljitve. Kot vemo, je moški subjekt, ki je deležen v vseh štirih Blatnikovih zbirkah večje pozornosti kot ženska, za to spoznanje potreboval čas. 17 let je namreč preteklo od zbirke *Šopki za Adama venijo* do zbirke *Zakon želje*. V prvi zbirki si moški in ženska še ne nasprotujeta toliko kot v vseh kasnejših zbirkah. Moški subjekt je v prvi zbirki enakovreden ženskemu, tisto, kar onemogoča dosego cilja obema, je okolje, družba. S perspektive ženskega subjekta je v zgodbi *Ali vsi bobnarji sreče* to še posebej ironično nakazano. Šele oseba, ki je nekaj časa preživela v psihiatrični bolnišnici, spoznava, kakšen je v resnici svet – krivičen, neprijazen, medtem ko ostali tega sploh ne opazijo. V prvi zbirki je velikokrat izpostavljen motiv samomora. Moški subjekt se z mislijo na samomor

spogleduje v zgodbi *Nabrežje*, v zgodbi *V mrežnici časa* pa je prikazan subjekt med samim izvrševanjem lastne smrti. Samomora ne razumem kot subjektovo zadnje obupno dejanje, ampak kot njegovo akcijo, njegov odziv na okolje in kot željo to okolje spremeniti ter vzpostaviti red. To dejstvo se ne ujema povsem z označevanjem subjekta kot utrujenega, povsem izčrpanega, še manj z besedno zvezo kriza subjekta, ki jo mnogi radi uporabljajo za označevanje postmodernističnega subjekta. Subjektive akcije v prvi zbirki nikakor ne smemo imenovati stanje krize. Prav nasprotno. Blatnikov subjekt, tako moški kot ženski, je presešel eksistencialno krizo, ali pa je vsaj na dobri poti k preseganju. Objekt želje, zadovoljitve je pri moškem in ženski enak: to je, da bi ponovno našli izgubljeni smisel bivanja, reda, zadovoljstva, vseh pozitivnih vrednot, ki bogatijo človekovo življenje. V zbirki *Šopki za Adama venijo* moški in ženska skušata doseči ta objekt, vendar ju pri tem ovira okolje. Ker sta drugačna od ljudi, ki ju obdajajo, se ne moreta povsem naravno vključiti v družbo. Preostane jima, da se pretvarjata ali pa ostaneta zvesta samima sebi. Zaradi svoje drugačnosti se lahko pri uresničevanju življenjskega cilja naslonita samo nase, tako da sta v bitki z okolico sama in brez pomoči. Stanje med moškim in žensko je prikazano v prvi shemi.

Šopki za Adama venijo

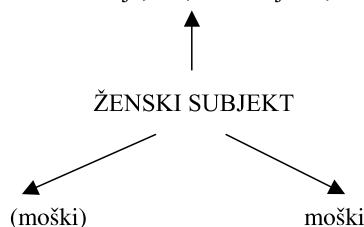

Pod besedno zvezo razmišljujoči subjekt moramo razumeti tako ženski kot moški subjekt, ki sta enakovredna. Leva puščica nam prikazuje morebitnega subjektivega pomočnika, ki ga v prvi zbirki ni, desna pa nasprotnika. Okolje je v prvi zbirki tisto, ki tako ženski kot moškemu onemogoča dostop do objekta.

V zbirki *Biografije brezimnih* pride do preobrata. Moški začne žensko dojemati kot sovražnico, kot oviro na poti do objekta želje, tako da se med njima vzpostavi rivalstvo (*Pravzaprav, Vlažne stene*). To ponikne v zbirki *Menjave kož*, a se znova prikaže in še zaostri v zbirki *Zakon želje*, ko se na koncu med njima vzpostavi navidezno ravnovesje. V zadnjih treh zbirkah ženska postane sovražnica moškemu, vsaj v njegovih očeh. Ona ga ovira pri iskanju, čeprav to ni njen prvenstveni namen. Moški »mora« poiskati krivca, da ga bo obdolžil oviranja pri iskanju cilja. Na drugi strani se boji, da bi bilo njegovega strastnega iskanja enkrat konec, zato krivca išče v zunanjem okolju, namesto da bi spoznal, da je glavna ovira na poti k cilju on sam. Ker v zbirki *Biografije brezimnih* moški in ženski subjekt nista več enaka, sta potrebni dve shemi; ena za ženski in druga za moški subjekt.

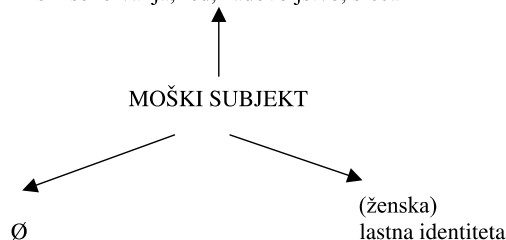
Biografije brezimnih

smisel bivanja, red, zadovoljstvo, sreča

Na tej shemi se moški pojavlja tako v vlogi nasprotnika kot pomočnika, vendar moški še vedno ni pomočnik v pravem pomenu. Ženska ve, da bo dosegla svoj objekt, če bo deležna ljubezni, za kar potrebuje moškega. Ker pa je prav moški tisti, ki ji nasprotuje, ne more biti suveren in učinkovit pomočnik.

smisel bivanja, red, zadovoljstvo, sreča

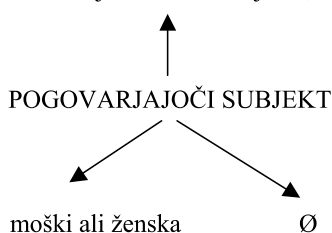

Moški je v tej zbirki še vedno negotov, zmeden, razmišljajoč in brez pomočnika. Ženska je po subjektivem mnenju tista, ki mu nasprotuje, vendar to ni res. Tisti, ki onemogoča in ovira doseganje objekta, je moški sam. Namesto da bi naredil konec kaotičnemu razmerju med njim in žensko, se predaja razmišljanju, kako bi lahko bilo drugače, a zares ne stori ničesar. V zgodbi *Pravzaprav* opazimo, kako je moški pasiven in se ne potruži, da bi trenutno stanje izboljšal. Drugačen, a vendar podoben primer je v zgodbi *Vlažne stene*, kjer skuša moški popraviti trenutno stanje z zakonsko partnerko. Ker pa je ta močnejša, se vda z mislijo, da je ona kriva, da stvari niso drugačne. Lahko bi bile, vendar je moškega tukaj ovirala lastna identiteta.

Za konec pa še shema za zbirko *Zakon želje*, kjer končno pride do spremembe.

Zakon želje

smisel bivanja, red, zadovoljstvo, sreča

V tej zbirki postane prejšnji razmišljajoči subjekt subjekt akcije, pogovarjanja. Moški končno spozna, da ženska ni njegova nasprotnica, temveč mu je lahko samo v pomoč, da najde in uresniči objekt želje. Do tega spoznanja ne pride že na začetku zbirke, ampak šele na koncu. Težnja moškega subjekta do akcije je res vidna že v zgodbi *O čem govoriva*, vendar se enakost med moškim in žensko vzpostavi šele v zgodbi *Površje*. Blatnikov subjekt je tako dobil pomočnika in končno izgubil nasprotnika. Postmoderna doba namreč dopušča subjektu, če je ta le malo fleksibilen in iznajdljiv, veliko mero svobode in posledično znosno življenje. To svobodo se bo Blatnikov subjekt moral naučiti izkoristiti. Človek ima možnost za dobro življenje le, če zna to možnost poiskati in jo uresničiti.

Razlike med moškim in žensko so torej več kot očitne. Ženska ve, kaj je njen objekt želje in kdo bi ji lahko pomagal pri izpolnitvi te želje, medtem ko moški subjekt samo misli, da ve, kdo mu cilja ne bo mogel pomagati poiskati. Zato moški do ženske čuti nezadovoljstvo, nelagodje, odpor, prezir in hkrati vedno tudi strah.¹² Ženska ga tako preganja vse do konca zadnje zbirke, ko moški po zelo tesnem soočenju s smrtjo, spozna, da sta enaka. Mnogi menijo, morda tudi Blatnikov moški subjekt, da z medsebojno ljubeznijo moški in ženska postaneta eno. To zmotno prepričanje povzroči marsikomu veliko gorja, ker se ne zaveda, da se šele takrat začnejo kazati nepremostljive razlike. Rožanc pravi: »[V]endar naj se v objemu še tako ljubita in mučita, naj se še tako borita, vse je zastonj – med ljubeznijo samo postajata samo še bolj telesna in bolj duhovna, še bolj jaz in ti, še bolj moški in ženska.« (Rožanc 1981: 97.) »Prisotnost smrti jima narekuje, da vztrajata in poskušata vedno znova.« (Rožanc 1981: 98.) Prav prisotnost smrti je verjetno spodbudila Blatnikovega moškega k spravi in pomiritvi z žensko in prinesla spoznanje, da sta, čeprav je ženska moškemu največji tujec, kot pravi Marjan Rožanc, v svoji neboljenosti v času enaka.

Viri in literatura

- AHLBERG idr., 1989: *The subject in postmodernism*. Ljubljana: Društvo za estetiko.
BARTH, John, 1988: *Ameriška metafikcija*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
BLATNIK, Andrej, 1983: *Šopki za Adama venijo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
BLATNIK, Andrej, 1989: *Biografije brezimenih*. Ljubljana: Aleph.
BLATNIK, Andrej, 1990: *Menjave kože*. Ljubljana: Emonica.
BLATNIK, Andrej, 1994: *Labirinti iz papirja*. Ljubljana: Literatura.
BLATNIK, Andrej, 1996: *Gledanje čez ramo*. Ljubljana: Aleph.
BLATNIK, Andrej, 2000: *Zakon želje*. Ljubljana: Beletrina.
BUBER, Martin, 1999: *Problem človeka*. Ljubljana: Društvo Apokalipsa.

¹² V *Uradni verziji* želi strah pregnati tako, da bi fizično odstranil tistega, zaradi katerega sploh občuti strah, tj. žensko. Marjan Rožanc pravi, da strah moškega pred žensko izvira iz njene drugačnosti. Moški zaradi njene samobitnosti in drugačnosti vedno občuti strah. »Tako je, odkar ženska ni več samo izbrana, ampak tudi sama izbira svojega partnerja, odkar se zaveda svojega jaza in svobodno razpolaga z njim.« (Rožanc 1990: 157.)

- BURGER, Hotimir, 1990: *Subjekt i subjektivnost*. Zagreb: Globus.
- FOUCAULT, Michel, 1991: *Vednost-oblast-dednost*. Ljubljana: Krt.
- GUMBRECHT, Ulrich Hans, 1995: Subjektova smrt kot ekstaza subjektivnosti. *Nova revija* 14/161.
- HRIBAR, Tine, 1981: *Resnica o resnici*. Maribor: Založba Obzorja.
- KLEVIŠAR, Metka, 1996: *Čisto vsakdanje stvari*. Ljubljana: Družina.
- KOS, Janko, 1995: *Na poti v postmoderno*. Ljubljana: Literatura.
- KURZ, Robert, 2000: *Svet kot volja in design*. Ljubljana: Krt.
- MOELLER, Lukas Michael, 1995: *Resnica se začinja v dvoje*. Celje: Mohorjeva družba.
- NASTRAN ULE, Mirjana, 1993: *Psihologija vsakdanjega življenja*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- NASTRAN ULE, Mirjana, 2000: *Sodobne identitete v vrtincu diskurzov*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- RAINER, Eugen, 2002: *Spola si je nekdo izmislil*. Ljubljana: Blodnjak.
- ROŽANC, Marjan, 1981: *Iz krvi in mesa*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- ROŽANC, Marjan, 1990: *Manihejska kronika*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- ROŽANC, Marjan, 1995: *O svobodi in bogu*. Ljubljana: Mihelač.
- RUPAR KOROŠEC, Mojca, 2000: Spol in subjekt. *Problemi* 38/4–5.
- RUTAR, Dušan, 2001: *Teorija subjekta*. Ljubljana: Samozaložba.
- SCHROEDER, Winfried, 1995: O neuspehu modernega subjekta. *Nova revija* 14/161.
- SCHUETZE, Jochen, 1995: Premišljevanje o statusu subjekta po moderni. *Nova revija* 14/161.
- SNOJ, Marko, 1997: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- ŠOPENHAUER, Arthur, 1981: *Svet kao volja i predstava*. Beograd: Grafos.
- ŠTUHEC, Miran, 2001: Dve idejni strukturi v slovenski krajši pripovedi po letu 1980. *Slavistična revija* 49/1–2.
- TONKLI-KOMEL, Andrina, 1995: Subjektivno kot kriterij znanstvene ustvarjalnosti. *Nova revija* 14/162.
- VIRK, Tomo, 1991: *Postmoderna in »mlada slovenska proza«*. Maribor: Založba Obzorja.
- VIRK, Tomo, 1994: *Bela dama v labirintu*. Ljubljana: Literatura.
- VIRK, Tomo, 1995: *Ujetniki bolečine*. Ljubljana: Mihelač.
- VIRK, Tomo, 1997: *Tekst in kontekst*. Ljubljana: Literatura.
- VIRK, Tomo, 1998: *Premisleki o sodobni slovenski prozi*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- VIRK, Tomo, 2000: *Strah pred naivnostjo*. Ljubljana: Literatura.
- WALDENFELS, Bernhard, 1995: Onstran načela subjekta. *Nova revija* 14/162.
- WETTER, Helmuth, 1995: Kateri subjekt umira? *Nova revija* 14/162.
- ŽIŽEK, Slavoj, 2000: Mit med pre- in post- moderno. *Problemi* 38/4–5.